

UDK 81(512.1)+ 929+94(47)

MAHMUD KAŞĞÂRİ BARSKANI'NİN KÖKENİ, DOĞUM YILI VE YERİ ÜZERİNDE BİLGİLER VE NAZARİYELER

Tınçtıkbek Çorotegin (Çoroyev)
Tarih Bilimleri Doktoru, profesör
Cusup Balasagin'in adını taşıyan Kırgız
Ulusal Üniversitesi
Bişkek, Kırgızistan
E-mail: chorotegin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2833-3160
Scopus ID: 6507718697

Özet

Yüzyılda Karahanlı Kağanlığı döneminde seçkin bir ansiklopedici bilim adamı olan Mahmud ibn Hüseyin Kaşğari Barskani, Türkoloji bilimini bu Müslüman Türk devletinde ve bir bütün olarak Müslüman dünyasında en yüksek seviyeye çıkardı. O 1072–1077'de Arapça yazmış "Divanu Lugati t-Turk" – "Türk dilleri sözlüğü" eseri Avrasya'daki çeşitli Türk halklarının etnografyası, dilleri ve tarihi konusunda tükenmez bir kaynaktır. Bu makalede Profesör T.K. Chorotegin, Mahmud Kaşğari Barskani'nin Karahanlı hanedanından bir soylu olduğunu göstererek onun yaklaşık doğum zamanını ve yerini araştırıyor ve Profesör Omelyan Pritsak'ın versiyonuna destek sunuyor. Yazar, tarihselcilik, nesnellik ve farklı kaynakların ve araştırmaların karşılaştırmalı çalışmaları gibi metodolojik araçları kullanıyor.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, Türk halkları, Karahanlı Kağanlığı, Mahmud Kaşğarlı Barsqanlı, Biyografi, Yazılı kaynaklar

INFORMATION AND THEORIES ON THE ORIGIN, BIRTH YEAR AND PLACE OF MAHMUD KASHGHARI BARSGANI

Tyntchtykbek Chorotegin (Tchoroev)
Doctor of Historical Sciences, professor
Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn
Bishkek, Kyrgyzstan

Summary

Mahmud ibn Huseyin Kashghari Barsqani, an outstanding encyclopedist scientist during the Karakhanid Kaganate era, developed the science of Turkology to the highest level in this Muslim Turkic state and the Muslim world as a whole in XI century. His work entitled "Divanu Lugati I-Turk" – "The [Words] Compendium of Turkic Languages", written in Arabic in 1072–1077, is an inexhaustible source of ethnography, languages and history of various Turkic peoples in Eurasia. Professor T.K.Chorotegin stresses that Mahmud Kashgari Barskani was a noble from the Karakhanid dynasty and investigates the approximate time and place of his birth and offers his support to the version of Professor Omeljan Pritsak in this article. The author uses such methodological tools as historicism, objectivity and comparative studies of different sources and investigations.

Keywords: Turkology, Turkic peoples, Karakhanid khaganate, Mahmud Kashghari Barsqani, Biography, Written sources.

СВЕДЕНИЯ И МНЕНИЯ О ПРОИСХОЖДЕНИИ, ВРЕМЕНИ И МЕСТЕ РОЖДЕНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ БАРСКАНИ

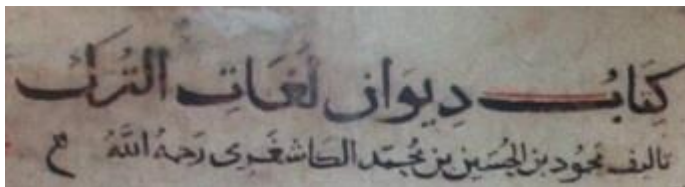
Тынчтыкбек Кадырмамбетович Чороев (Чоротегин)
Доктор исторических наук, профессор
Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына
Бишкек, Кыргызстан

Резюме

Махмуд ибн Хусейн Кашгари Барскани, выдающийся ученый-энциклопедист эпохи Караханидского каганата, в XI веке развил науку тюркологии на высочайший уровень в этом мусульманском тюркском государстве и мусульманском мире в целом. Его труд под названием «Дивану лугати т-турк» – «Свод [слов] тюркских языков», написанный на арабском языке в 1072–1077 годах, является неисчерпаемым источником для изучения проблем этнографии, языков и истории различных тюркских народов Евразии. В данной статье профессор Т.К.Чоротегин подчеркивает, что Махмуд Кашгари Барскани был представителем высшей знати из династии Караханидов, а также исследует возможное время и место его рождения и предлагает свою поддержку версии профессора Омельяна Прицака. Автор использует такие методологические инструменты, как историзм, объективность и сравнительное изучение различных источников и исследований.

Ключевые слова: Тюркология, тюркские народы, Караханидский каганат, Махмуд Кашгари Барскани, биография, письменные источники

Aktüalite. Tanrı Dağları bölgesinden çıkan meşhur lehçeci ve Türkoloğu Mahmud Kaşgâri Barskani'nin hayatıyla ilgili bilimsel mesele özel bir titizliği talep edeceği açıktır. Öncelikle onun ismiyle ilgili ne tür bilgilere sahip olduğumuzdan söz edelim. Dîvân'ın tıpkıbasımının ilk sayfasını dikkatli inceleyelim. Burada eser adından sonra yazarın dedesinin ismini kapsayan tam ismi verilmiştir:

“Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk; telif Mahmud ibn el-Hüseyin ibn Muhammad el-Kâşgari, rahimahu'l-lâhu.” “Dîvâni Lugâti't-Türk Kitabı; Yazarı Mahmud ibn al-Hüseyin ibn Muhammad al-Kâşgari, Allah'ın rahmeti üzerine olsun.” [21, s. la.].

Türkiyat Mecmuası'nın 1953 tarihli 10. cildinde Profesör Hasan Eren Ukraynalı şarkiyatçı Omeljan Pritsak'ın “Mahmut Kâşgari Kimdir?” makalesini Almanca'dan tercüme etmiştir [32; 33].

Öz. Bütün Türkologlar için önemli sorun budur: Mahmud Kaşgâri Barskani'nin hayatı nasıl geçmiştir? Kendisini kim olarak, hangi etnik gruba ait olarak tanıyıyordu? İslam dünyasının orta çağ yazma edebiyatında, ortak geleneksel tür olarak bibliyografya-netleştirme alanının geliştiği biliniyor. Örneğin, Merkezi Asya'nın batısından olan es-Semânî (12. yüzyıl) kendisinin Kitâbü'l Ensab adlı özel isimler mecmuasında [2] Merkezi Asya bölgesinden olan Müslüman bilim adamları, din adamları ve fakihlerin adları ve bazı bibliyografya bilgilerine yer vermiştir. Bunlar arasında al-Üşî (Oşi), al-Balasaguni, al-Kaşgâri, al-Uzgendi, at-Tarazi gibi nisbeleri bulunan bilim ve din adamları vardır. Ancak, 11.–13. yüzyıllarda Tanrı Dağları bölgesinden olan âlimlerin pek çoğunun ismi kaydedilmiş olan o devirdeki tarihî, edebî ve referans biyografi çalışmalarının hiçbirinde Mahmud Kaşgâri Barskani ve Yusuf Balasaguni'nin adı ve eserlerinin söz edilmemiş.

Yöntem. Makalede karşılaştırma, kontrast, informativ, tarihsel yöntemler kullandı.

Giriş. Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi'nin (17. Yüzyıl) Şüphelerin Giderilmesi eserindeki bilgiler ise tamamen Mahmud Kaşgâri Barskani'nin Dîvân'ından alınmıştır [22]. Tarihçi Bedreddin al-Aynî de bu duruma biyografik ekleme bağlamında yenilik katamamıştır [1]. Demek ki, doğrudan Mahmud Kaşgâri Barskani hakkında yeni bilgi verecek orta çağ el yazması şarkiyatçılara şimdilik malûm değil. Yeri gelmişken şunu belirtelim: Kâtip Çelebi sözünü ettiğimiz eserde Mahmud'un “al-Kaşgâri” nisbesini yazmamıştır. ABD'li şarkiyatçılar J.Kelly ve R.Dankoff'un belirttiği gibi, “al-Kaşgâri” nisbesine sadece Dîvân'ın tek korunmuş olan kopyasının kapağındaki eser isminden sonraki satırda rastlanılmaktadır [23, s. 503. Not 17; 3, C. 1, s. 4. Not 5]. Kitabın sonunda (kolofonunda) ise yazarın ismi kısaca “Mahmud ibn al-Hüseyin” şeklinde verilmiştir. (Burada

dedesinin ismi ve kendi nisbesi eklenmemiştir) [21, s. 319b.]. Burada şu soru akıllara gelmektedir: Eğer Müslüman yazarların doğduğu, yaşadığı, tahsil gördüğü, ün kazandığı, gezdiği vs. yerlere göre birden fazla nisbe alabildiğini göz önünde bulundurursak, Mahmud Kaşgâri Barskani'nin başka ne tür nisbeleri olduğunu söyleyebiliriz? Sorunun cevabı titizliği ve belgelerle doğrulanmayı talep etmektedir.

Hüseyin oğlu Mahmud'un doğduğu ve öldüğü yıllar şimdilik bilinmiyor. Onun doğum tarihini netleştirmek için Omeljan Pritsak ilginç bir araştırma yapmıştır. Örneğin, orta çağlarda Isık Göl'ün kıyısındaki ciddi siyasî öneme sahip şehir olan Barskan ile ilgili Dîvân'da verilen bilgilerin birinde: "Barskan - şehir (adı). Mahmut'un babası bu şehirdendir" bilgisi geçmektedir [21, s. 313b.].

Eserin bir başka yerinde, "Bu eserin yazarı Mahmud diyor ki, aynı sebepten ötürü (Sert 'h' خ harfi ile 'elif'in birbiriyle karıştırılmasından ötürü T.Ç.) bizim atalarımız olan emirlere 'xemir' diyorlardı. Çünkü Oğuzlar 'emir' diyemiyorlar. Onlar 'elif'i 'h'ya çevirerek 'xemir' şeklinde söylüyorlar. Babamız Sâmânî oğullarından (Sâmânîler Sülalesi T.Ç.) Türk ülkelerini alan emirdir. 'Baharkin' olarak adlandırılıyordu." Denilmektedir [21, s. 35b.]. Buradaki son unvanı Besim Atalay "Xemir-tegin" şeklinde düzeltmiştir [7, Cilt 1, s. 112].

(Bu unvanı "çağır/çağrı-tegin" şeklinde okumak mümkün mü? Bu, gelecekte özel olarak incelenmesi gereken bir konudur).

Araştırmacılar yukarıda ele alınan iki parçadan ve Dîvân'ın Giriş bölümünde yazarın kendisini Türklerin "en soylusu" şeklinde tanıtmışından yola çıkarak Mahmud'un Karahanlı sülalesine ait bir aile üyesi olduğu sonucuna varıyorlar. Bundan dolayı Mahmud'un babası Barskan şehrinde Bey olup, Isık Göl bölgesini yönetmiş olabilir. Bu görüşü savunan Pritsak, Karahanlı Kağanlığı'nın siyasi tarihini araştırırken Barskan ili (Barskan Beyliğine) üzerinde de durmuştur. 209 Pritsak, Arap tarihi kaynakları haricinde günümüze kadar ulaşan Karahanlı madenî paralarını da titizlikle incelemiştir.

Mahmud Barskani'nin "Türk ülkelerini Sâmân oğullarından alan " cetleri kimler olabilir? Omeljan Pritsak iki şahsa işaret etmiştir. Bunlardan biri, Harun al-Hasan ibn Süleyman ibn Satuk Buğra Han'dır [10, s. 181; 19, Cild 9, s. 40-41; 28, s. 55]. O, 992 (H. 382) yılında Sâmânîlerin başkenti Buhara'yı ilk olarak ele geçirmişti. Onun "Buğra Han" unvanını taşıdığı biliniyor.

Demek ki, Mahmud'un eserinde adını zikretmeden sözünü ettiği ceti, Harun ibn al-Hasan ibn Süleyman ibn Satuk Buğra Han'dır.

Karahanlı Kağanlığı sülalesinin kurucusu Satuk Buğra Han'ın, Süleyman ve Baytaş (Musa) adında iki oğlu vardı. [9, 1. bölüm, s. 130. (Cemalleddin Karşî'nin bilgisi); 31, s. 24-25; 34, s. 203-204; 17, s. 214-215].

Süleyman oğlu Harun'un hayatı ve nesli âlim Mahmud'la ne kadar ilişkili olabilir? Bunun cevabını Pritsak Karahanlı sikkeleri sayesinde bulmuştur. Hatırlatmak gerekirse, Karahanlı devlet yönetim sistemi, kağanlığın taşrasında bu sülale mensubu olan veya sadece bu sülaleye boyun eğmiş olan yerel liderlerden olan yöneticilerin yönettiği bazı bölgelere ayrılması olarak nitelendirilebilir. Örneğin, Barskan, Özgön, Atbaş (At-Başı), Şaş (Taşkent) vs. şehirlerde bölge beyleri (bek) yönetimdeydi.

Birtakım Beyliğin başkentlerinde basılmış olan madenî paraların bazıları bize kadar ulaştı. Barskan beyinin ("Bek" kelimesi Arapça "emir" olarak tercüme edilmiş ve aynı zamanda asker başı anlamını da vermekteydi.) de para bastırma hakkına sahip olduğunu Barskan'da basılmış ve günümüze kadar ulaşmış olan bazı sikkeler göstermektedir.

Barskan'da madenî paralar 1048-1058 yılları arasında darp edilmiştir. Paralardaki hicri yılı gösteren sayıların ilk ikisi 44., sonuncusu (birlikleri gösteren sayı) ise net okunmuyor. Madenî paraların sadece bazılarında son sayının "8" olduğunu görmük mümkündür. H. 448 (M. 1056-57) senesi, Muhammed oğlu al-Hüseyin'in Doğu Karahanlı Devleti mirasçısı ilan edildiği yıl olarak biliniyor [14, s. 37].

44. ile başlayan yılın belirsiz üçüncü sayısı yerine başka sayıları yerleştirmek de mümkündür. O dönemde Barskan'ı yöneten insanın unvanı "Şemsed-Devle Arslan-Elik" (Devlet Güneşi Arslan

Elik) şeklinde sikkeler üzerine yazılmıştır. Bu insan kimdi? Eğer bazı madenî paralardaki “8” sayısını temel alarak 448 yılında veya öncesinde Barskan’da “Elik” (İktidar sahibi, bey) unvanı ile yönetimde bulunan Karahanlı şehzadesini araştırırsak, bu unvanı taşıyan insan hakkında ciddi bir sonuca ulaşabiliriz.

İlk olarak, Mahmud Kaşgâri Barskani’nin Tanrı Dağ bölgesi Türklerinin “en soylularından” olduğunu hesaba katarsak, Dîvân’daki Hüseyin’in Barskanlı olduğuyla ilgili “Mahmud’un babası bu [şehirden] olur” satırları, Mahmud Kaşgâri’nin babasının Barskan’ın yöneticisi olduğunu ortaya koymaktadır [Barskan üzerinde bk: 13.].

Yazarın kendisini kağan soyundan olarak saydığı, “Babamız Sâmân oğullarından Türk ülkelerini kazanarak alan emir...” [21, s. 2b.] satırlarından anlaşılıyor. Demek ki, Mahmud’un babası Hüseyin şehzade idi.

Orta çağ Merkezi Asya tarihini biraz iyi yansıtan Arap kroniklerinde Hüseyin adında Karahanlı şehzadesiyle ilgili ne tür bilgiler bulunmaktadır? Bize sıradan Hüseyin lazım değil. Dîvân’ın diğer satırlarında Mahmud’un isminin tam olarak (Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad) verildiğini hatırlarsak, bize onun babası olan Hüseyin ibn Muhammed lazım!

Pritsak, Arapların büyük tarihçilerinden İbnülesîr’in (13. yüzyıl) Târîhu’l Kâmîl eserindeki H. 448 yılına ait önemli bir habere dikkat çekmektedir.

İbnülesîr’in bu haberini detaylı olarak vermeyi uygun gördük. Aşağıda atıf yapacağımız parçada meşhur Kadir Han Yusuf (Yusuf ibn Arûn ibn Süleyman) hakkında bahsedilmektedir. Kadir Han Yusuf, 992 yılında Sâmânîlerin başkentini emri altına alan komutan ve hükümdarın yani Dîvân’daki gizemli “Baharkin” (xemir-tegin veya çağrı-tegin?) unvanı taşıyan kimsenin oğludur.

Karahanlı Devleti’nin siyasi tarihinde Kadir Han Yusuf, devletin kağanı olarak iyi biliniyor. O yönetimdeyken henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan Doğu’daki Türk bölgelerine birkaç defa kutsal savaş yani cihat düzenlemiş, Müslüman Türk kağanlığının güneydoğu, doğu ve kuzeydoğu yönündeki sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Örneğin, onun ilk olarak Hoten bölgesini itaat ettirdiği ve bölge halkına İslamiyeti kabul ettirdiği hakkında Arap kroniğinde bahsedilmektedir. Onun lakabı “Nâsîrüd-devle, mâlikül-maşrık va s-Sın” (Devletin fatihi, Doğu ve Çin’in iktidar sahibi) idi [10, s. 181].

1024 yılında tahta geçen Kadir Han Yusuf 1032 (H. 423) yılının aralık ayında vefat etmiştir.

Tarihçi İbnülesîr şöyle yazmaktadır: “O (Kadir Han Yusuf T.Ç.) öldüğünde geriye üç oğlu kalmıştı. Onlardan biri, Ebû Şucâ Arslan Han idi. Kaşgar, Hoten ve Balasagun onun emri altındaydı... Onun lakabı ‘Şerefüd-Devle’ (Devletin gururu) idi. O hiçbir zaman içkiye yaklaşmamıştır. O saygın biriydi, kendisine her taraftan akın akın gelen âlimler ve din adamlarının değerini biliyordu... Kadir Han’ın bir diğer oğlu, Buğra Han ibn Kadir Han idi. Taraz ve İsficab, ona aitti. Fakat kardeşi Arslan gelerek, onun bölgesini zorla eline geçirdi. O zaman aralarında savaş çıktı. Arslan Han kaçmasına rağmen yakalandı. Onu zindana attılar. Buğra Han ise onun ülkesinin tamamına hükmetmeye başladı” [28, s. 59; 12, s. 66].

Buğra Han unvanını taşıyan bu kağanın adı, Muhammed idi. Süleyman isimli Arslan Han ile Muhammed Kadir Han’ın üçüncü kardeşinin Arslan Tegin olduğunu tarihçi İbnülesîr bildirmektedir.

“Kavimu’d-Devle” (Devletin dayanağı) lakabıyla da bilinen Muhammed Kadir Han, Doğu Karahanlıların büyük kağanı idi. Onun yönetimi 1057–58 (H. 446–449) yıllarına denk gelmektedir. Süleyman Arslan Han ise kardeşinin tutsağı olarak kaldı.

İbnül Esîr şöyle demektedir: “Daha sonra Buğra Han (Yani Muhammed ibn Kadir Han Yusuf T.Ç.) iktidarını Hüseyin ağırlı Tegin adlı büyük oğluna devrederek, onu kendi mirasçısı olarak ilan etti.” [28, 59].

Mirasçı ilan etme olayı, 1057–58 (H. 449) yılında Muhammed Buğra Han hayattayken gerçekleşti.

Burada şarkiyatçı Omeljan Pritsak’ın dikkat çektiği madenî paralar haricinde, Çüy ili Aksuu (Belovodsk) köyünde bulunan madenî paraları da hatırlatmakta fayda var. Bu madenî paraları

neşreden Boris Koçnev ve Mihayil Fedorov Barskan'dan bulunan sikkelerden de söz etmişlerdir [25, 182; 16, 117-118].

Örneğin, H. 440–449 yılları arasında Barskan'da basılan madenî paralar “Arslan Tegin” ve “Arslan Elik” (Rusça kaynaklarda “Arslan İlek”) adına darp edilmiştir.

Bu madenî paralardan birinde “Arslan Elik” haricinde “Buğra Han” adı da basılmıştır. Bu Barskan'da basılan para 44_ yılında (sikkedeki üçüncü sayı hiç okunmuyor) basılmıştır. Nümismat Mihayil Fedorov, “Arslan Tegin” ile “Arslan Elik”in aynı kişi ve Muhammed Buğra Han'ın kardeşi olduğunu düşünüyor [16, s. 108].

Acaba burada başka bir görüş ileri sürmek mümkün müdür?

Bize göre, “Arslan Elik” tarihçi İbnülesîr'in parçasındaki Hüseyin Çağrı Tegin olabilir. Bu görüşü ileri sürmek için bazı gerekçelerimiz söz konusudur. Bunun için de Hüseyin ibn Muhammed'in hem “Çağrı Tegin” hem de “Arslan Elik” ve “Arslan Tegin” unvanlarını kullandığını ispatlamak lazım. Rusyalı meşhur nümismat Elena Davidoviç (24.12.1922, Taşkent – 05.12.2013, Moskova) bir makalesinde öğrencisi Mihayil Fedorov'u eleştirerek Karahanlı Devleti'nde aynı unvanı, çeşitli dönemlerde çeşitli kademede bulunan yöneticilerin taşıdığını ve yönetici kimse siyasi durumunun değişmesine bağlı olarak kendi unvanını aksine değiştirdiğini akıllarda tutmak gerektiğini yazmıştır [15, s. 75]. Demek ki, Barskan beyi Hüseyin'in “Çağrı Tegin” unvanını, daha sonra aldığı “Arslan Elik” unvanından önce kullandığı unvan şeklinde anlamak mümkündür. Mahmud Kaşgâri Barskani sözlüğünde Arap okurlarına “Çağrı” kelimesini “şahin” (صقر) anlamında tercüme etmiş ve iktidar sahibi kimselere “Arslan” denildiğini beyan etmiştir [21, s. 311b.]. Ayrıca, o, çok anlamlı “Tegin” kelimesinin bir anlamının “şehzade”, “han soyundan kimse” olduğunu da bildirmiştir [21, s. 104b.]. Demek ki, “Tegin”in daha sonra “Elik” olması, bu kişinin kaderi ve kariyer basamaklarından yükselişi ile ilgili idi.

“Arslan Elik” unvanı taşıyan Barskanlı beyi bir taraftan Muhammed Buğra Han'ın büyük oğlu Hüseyin, diğer taraftan Mahmud'un soylu olan babası Hüseyin ibn Muhammed ile yakınlaştıralım. Omeljan Pritsak, daha sonra Ömürkul Karayev, Robert Dankoff, James Kelly ve Tinçtikbek Çorotegin bu görüşü gerçeğe uygun olarak kabul ediyorlar [32, s. 243–246; 3, Cild 1, s. 4. Not 5; 20, s. 162; 14, s. 41-42; 12].

Kırgızistan'ın kuzeyindeki Aksuu bölgesinden bulunmuş olan Karahanlı madenî paralarının üzerindeki yazılar (Bunların toplam sayısı 5450.), “Arslan Elik” unvanını taşıyan Barskanlı beyin kendisinin yöneticisi olan büyük kağanın unvanını temel alarak bazı paralara unvanını “Buğra Han” olarak yazdırmış olduğunu göstermektedir. Demek ki, Muhammed Buğra Han Arslan Elik'i denetliyordu. Başka bir deyişle, Hüseyin Çağrı Tegin Barskan'ı yönetirken “Arslan Elik” unvanının yanı sıra büyük kağan olan kendi babasının unvanını (Buğra Han) bazı sikkelere darp ettirmiştir [14, s. 39; 12, s. 68].

Mahmud Kaşgâri Barskani'nin hayatını yazarken bu ciddi görüş önümüzü açıyor. Omeljan Pritsak, Mahmud Kaşgâri Barskani'nin babalarının hayatı hakkında şu görüşünü ileri sürmektedir: “Arûn ibn Süleyman'ın 992 yılında öldüğü kesindir. Onun oğlu Yusuf Kadir Han o zaman en azından yirmi yaşında olduğunu varsayalım. O, yaşlandığında, 1032 yılında vefat etmiştir. Onun altmış yaşında öldüğünü varsayarsak (992 yılından sonra 40 yıl geçmiş oluyor.), Kadir Han 971-980 (H. 360) yılları arasında doğduğunu söyleyebiliriz. Yusuf Kadir Han'ın büyük oğlu Süleyman ibn Yusuf, Yarkent (Doğu Pamir'deki Carken, Uygurca Yaken) şehrinde en erken 1016-17 (H. 407) yılından itibaren yöneticiydi. çünkü onun 1016-1021 (H. 407-412) yıllarında bu şehirde darp ettirmiş olduğu sikkeler mevcuttur.

Yusuf Kadir Han'ın ikinci oğlu Muhammed ibn Yusuf ise ağabeyinden fazla küçük değildi. Çünkü o 1057-58 (H. 449) yılında kendi büyük oğlu Hüseyin'e tahtını miras bırakmıştır. Muhammed Buğra Han'ın 991-999 yıllar arasında (H. 380'lerde) doğduğunu varsayalım. Onun büyük oğlu Hüseyin'in o 20'li-30'lu yaşlarındaiken, 1010-1019 (H. 400-409) yıllarında dünyaya geldiğini tahmin edebiliriz” [32, s. 243–246]. Buradan yola çıkarak, Pritsak, Hüseyin ibn Muhammed'in oğlu olan meşhur bilge dilci Mahmud Kaşgâri Barskani'nin 1029–1038 yılları (H. 4. yüzyılın 20'li yılları) içinde doğmuş olabileceği sonucuna varmıştır. [Kulcalı bilim adamı Kahar

Barat hiçbir ciddi kaynağa atıf yapmadan, Mahmud Kaşgâri Barskani'nin 990-991 (H. 380) yılında doğduğunu Uygur bilim adamlarına dayanarak aktarmaktadır. Bk.: 8, s. 81]. Bu görüşü kabul edecek olursak, Mahmud Kaşgâri Barskani kendi sözlüğünü 40 ile 50 yaşları arasında yazarak bitirmiş diyebiliriz. Demek ki, Barskan şehri ve Isık Göl'ün beyi olan Hüseyin 1056–57 (H. 449) yılında babası Muhammed Buğra Han'ın sevdiği oğlu olarak tahta geçip veliaht ilan edildi. O yılda Hüseyin bölge beyi olarak Barskan'da da kendi sikkelerini darp ettirmişti. Yukarıdaki tahmine göre hesaplayacak olursak, Mahmud en geç 1038 yılında doğmuş olsa bile, 1056–57 yılında en az 19, en fazla 27 yaşında olacaktır. Onun yüksek tahsil sahibi olduğu hesaba katılırsa, o yıllarda Mahmud Barskan'da değil, Karahanlı Devleti'nin diğer büyük bilim merkezlerinden birinde veya Ortadoğu'nun (Abbasi Halifeliği'nin merkezi bir bölgesinde) bir yerinde eğitimini devam ettirmekte olduğunu düşünmek mümkündür [12, s. 69; 14, s. 40].

Özetle, belirsiz bir nedenler sayesinde Mahmud Kaşgâri Barskani babası ve ailesinin (1057 yılı devamındaki taht mücadelesi ve Karahanlı merkezindeki kırgınlar.) başına gelen musibetlerden sağ kurtulmuştur. Mahmud Kaşgâri Barskani'nin nerede doğduyuyla ilgili araştırmacıların görüşleri nedir? Türkiyeli Ülkütaşır, Polonyalı Tryjarski ve diğer araştırmacılar Mahmud'un babası Hüseyin Barskan'dan Kaşgar'a göç etmesinden sonra gittikleri şehirde doğmuş olabileceğini düşünüyorlar [38, s. 5; 36, s. 10; 26, s. 3]. Eğer Hüseyin 1057 yılına kadar Barskan'da bey olarak kaldıysa, o zaman oğlu Mahmud'un Kaşgar'da doğması, kaynaklara dayanmayan sadece faraziyeden ibarettir. Türkiyeli Profesör Zeynep Korkmaz, Hüseyin ve onun babası Muhammed'in Isık Göl'ün Barskan şehrinden olduklarını, ama Mahmud'un Kaşgar'da doğduğunu yazmıştır. Fakat nedense, o Barskan şehrinin ikinci isminin “Ordukent” olduğunu belirterek yanılığa düşmüştür [27, s. 15–19].

Kazakistanlı Türkolog Gaynetdin Musabayev, hiçbir tarih kaynağına atıf yapmadan Mahmud'un çocukluğunu İli Nehri Vadisi'nde geçirdiğini belirten uydurmaya eşdeğer görüşü yazmıştır. (Onun Mahmud Kaşgâri'yi sadece Kazakların bilim adamı olarak gösteren görüşü Kazakistan bilim çevresinden bile kabul görmedi) [30, s. 48–62]. Kazakistanlı akademik Altay Amancolov'un (02.06.1934 – 09.10.2012) yazdığına göre, Musabayev “Kız Cibek” filmini çekmek için sinemacılar kayaya çizen yazmaları orta çağlara ait değerli yazıt dediği için 1973 yılında bilim adamları tarafından alay konusu olmuştur. Bk. 4, s. 171].

Sincanlı Uygur araştırmacıları ise Mahmud'un Kaşgar yakınlarında yani Artış'ın Azak veya Toguzak'ın Opal (Kırgızca Opol) köyünde dünyaya gelmiş olabileceğini varsayıyorlar. [24, Cild 1, s. 12–13]. Onların dayanağı, Mahmud'un Dîvân'ın bir yerinde “Azık, bize ait köy ismidir.” [21, s. 22b.] diğer yerinde ise “Abul, bize ait köy ismidir.” [21, s. 25b.] demiş olmasıdır. Fakat bu görüşün de eksik yönü söz konusudur. İlk olarak, Azık ve Abal (metinde ابال) yer adları, Dîvân'da net bir coğrafi yeri anlatmamaktadır. Bu tür yer adlarının Karahanlı Kağanlığı'nda birkaç yerde mevcut olduğu Dîvân'daki diğer bilgilerden de anlaşılmaktadır. Örneğin, Talas yer adından iki tane (Uluğ Talas, Kemi Talas), Kayas yer adından ise üç tane (Saplıg Kayas, Orun Kayas, Kara Kayas) mevcuttur.

İkincisi olarak, eğer Azık ile Abal'dan (Abul'dan) sadece bir tanesi yazarın doğduğu yer ise, neden Azık adlı ikinci yer adı da “bize ait” şeklinde yazılmıştır? (Burada belirtilmelidir ki, günümüzde Kırgızlara ait “Azık” adında boy, Azıkbay, Azıkbek, Asıkbek şeklinde kişi, Artış yakınlarında Azak ve Azık adında köy isimleri mevcuttur).

Üçüncü olarak, bu araştırmacılar Dîvân'daki bir diğer bilgi olan “Kası, bize ait bir yer adı.” bilgisini, [21, s. 272b.] yukarıdaki varsayımlarıyla nasıl uyumlu hale getirecekler?

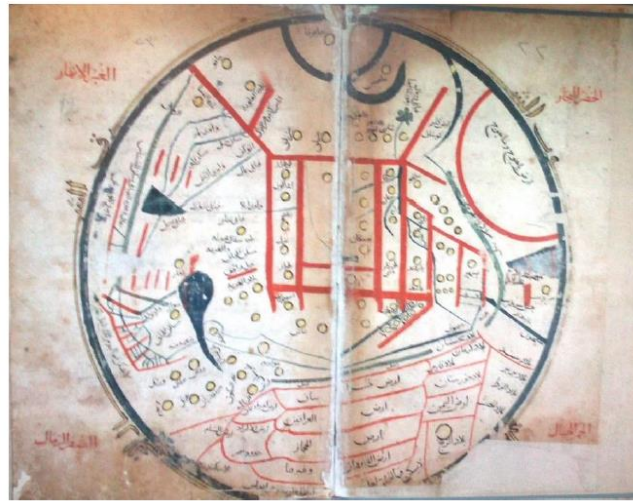
Bize göre, Dîvân yazarının “bize ait” dediği bu üç yer adı, dedesi Muhammed Buğra Han veya babası Hüseyin Arslan Elik tarafından Mahmud'un kendisine şehzade payı olarak verilen yerlerin bazılarının adları olabilir. Bunlardan birini hemen “Yazarın doğduğu yer.” olarak göstermek, asılsız ve yanlıştır. (Çünkü eserde böyle yer adlarından üç tane vardır.) [12, s. 67–68]. Meşhur şarkiyatçı Ahmet Zeki Velidi Togan kendi çalışmasında Mahmud Kaşgâri'nin asıl memleketinin Barskan olduğunu (“Aslen Barskanlı olan müellif” diyerek) açıkça belirtmiştir [35, Cild 1, s. 85]. Kırgızistanlı coğrafyacı Sadıbakas Ömürzakov ile tarihçi ve şarkiyatçı Ömürkul

Karayev de Mahmud'un doğup büyüdüğü topraklar olarak Tanrı Dağlarındaki Isık Göl kıyısını göstermişlerdir [37, s. 37; 20, s. 231].

Dîvân'ın İngilizce tercümesinin ilk cildinde Dankoff ve Kelly, üstadı olan Pritsak'a teşekkürlerini sunmakla birlikte, Mahmud'un doğum yeri olarak onun babasının yönettiği Barskan şehrini varsayım şeklinde belirtmişlerdir. Onlar yazarın "al-Kaşgâri" nisbesinin sadece sözlüğün kapağında geçtiğini özellikle vurgulamışlardır [3, Cild 1, s. 4. Not 5].

Rusyalı Tatar şarkiyatçısı Anas Halidov (25.02.1929 – 01.12.2001) ise Mahmud'un Isık Göl kıyısı veya Tanrı Dağlarının doğusundan olduğunu düşünmekte ve onun özel isimleri olarak "al-Kaşgâri" dışında "al-Barskani" nisbesini köşeli parantez içinde vermektedir [18, s. 16, 30]. (Yeri gelmişken belirtmelidir ki, bibliyograf Abdülkerim as-Semânî'nin Arapça Kitabü'l Ensab eserinde Buhara yakınlarındaki Barsuhan köyünden olan âlimlerin "al-Barsahi" nisbesini taşıdıklarını yazmış. [9, 1. Bölüm, s. 53] ama Isık Göl'ün siyasi merkezi olan Barskan şehrini hiçbir yerde yazmamıştır. 13. yüzyılda yaşayan Yakut da Buhara'dan iki fersah uzaklıktaki Barsuhan köyünden bahsetmiştir.240 Galiba, Isık Göl'ün Barskan şehrinden olan âlimler çoğu kez yakın yerdeki başkent isimleri olan "Kaşgar" veya "Balasagun" ile ilgili veya "at-Türki" gibi etnik grubu gösteren nisbeleri alıyorlardı. Orta çağ yazma eserlerinden "al-Barskani" nisbesini alan kimseye daha rastlamadık).

Bize göre de, Mahmud'un doğum yeri olarak Barskan'ı göstermek doğru olacaktır. O, Dîvân'da doğduğu yer olan Barskan ve genel olarak Isık Göl hakkında, bu bölgenin halkı ve kağanların esas dayanağı sayılan Çigiller ve yarı göçebe Barskanlıların lehçesi hakkında bol bilgi vermiştir [14, s. 42]. Bu kadar bol bilgiyi yazarın bizzat iyi bildiği bölgeden edinmesi mümkündür. Yazarın bu bilgileri eserinde titizlikle ayrıntılı olarak aktarmaya çalışması, onun memleketine olan özlemi, arzusu olarak görülebilir. Elbette, Mahmud Kaşgâri Tanrı Dağlarının diğer bölgeleri konusunda da çok sayıda bilgi bırakmıştır. Fakat ilk sırada Isık Göl civarı ile ilgilendiğini söylersek abartmış olmayız.

Nedense, kendi çizdiği dünyanın yuvarlak haritasında, Mahmud, dünyanın merkezi olarak Isık Göl'ü göstermiş [21, s. 11b-12a (harita)] ve onun etrafındaki noktalarla belirtilen şehirler arasından sadece bir tanesinin yani Göl kıyısındaki bir Beyliğin siyasi ve kültürel merkezi olan Barskan'ın adını net olarak haritaya yazmıştır. Mahmud'tan önceki Arap ve Fars coğrafyacıları bu yer adını "Barshan" veya bazen Arap yazısındaki harfleri karıştırarak "Nuşacan" olarak yazarlarken, o bu adı Türklerin diliyle "B-r-s-q-a-n" (Barskân) (برسقان) şeklinde net yazmıştır. 11. yüzyılda Isık Göl'de "Barskan" adında boy olmadığını ve "Barskanlı dili" olarak Mahmud Kaşgâri'nin sadece Göl çevresindeki halkın lehçesel özelliğini göz önünde bulundurduğunu, biz daha önceki çalışmalarımızda yazmıştık. Bu konu üzerinde çalışmanın üçüncü bölümünde kısaca durulacaktır.

Burada sadece onun “ISIK-GÖL- Barskan gölünün adı...” satırından yola çıkarak şunu belirtmeliyiz ki, [21, s. 251b]. “Barskanlılar” sözü Dîvân’da bazen şimdiki “Isık Göllüler” terimine eş değer olarak hizmet etmiştir.

Biz bir makalemizde Mahmud’un çocukluğunun göl kıyısında geçtiğine dolaylı delil olarak onun Dîvân’da tarif ettiği “Möngüz-möngüz” (boynuz-boynuz) oyunundan söz etmiştir [11, s. 241–246]. Lehçeci veya etnolog olan Mahmud Kaşgâri söz konusu oyunun tarifini nereden başlar? Mahmud Kaşgâri Barskani, oyuna katılacak çocukların göl kıyısında diz çökerek oturacağını belirterek başlar [21, s. 302b.]. Bu satırları, göl kıyısında geçen çocukluğuna yönelik özlemin etkisi nedeniyle yazmış mıdır diye düşünmeden edemezsiniz.

(Bu küçük yazının amacının bir parçası olmasa da kısaca değinilmesi gereken bir sorun var. O sorun – Mahmud Kaşgarlı Barskani'nin ölüm yılı ve defnedildiği yer meselesidir. Kanaatimizce bu bilimsel problem halen çözülmemiş konulardan biridir). [Bk.: 8, s. 81; 5; 6, s. 6; 29, s. 99; 12, s. 85–91].

Özetleyecek olursak, tüm Türk halklarının ortak babası olan Mahmud Kaşgarlı Barskani, 1029–1038 yılları arasında Karahanlı Hanlığı'na bağlı Barskan şehrinde bir Karahanlı şehzade Hüseyin Muhammed kağan oğlunun ailesinde doğdu. Ünlü Türkolüji uzmanı 1072–1077 yıllarında kendisinin değerli taşlardan daha değerli eseri "Divanu lugati t-Türk"ü yazdığında Selçuklu egemenliğindeki Orta Doğu'da yaşamıştır. Bilgi yetersizliği şimdilik Mahmud Kaşgâri Barskani'nin kaç yaşında vefat ettiği ve nerede defn edildiği konusunda keskin konuşmamıza imkân tanımamaktadır. Âlimin hayatı sırlarla doluydu ve bu sırlar halen çözülmüş değildir.

KAYNAKLAR VE EDEBİYAT

1. Al-'Ayni, Mahmud ibn Ahmad Badr ad-Din, 'Ikdu l-cumaan fi ta'rihi ahli z-zamaan, hakkakahu va vada'a havaşiihi duktuur Muhammad Muhammad Amiin. al-Hay'atu l-mısrıyya al-'aamma li-l-kuttaab, Kahire 1408/1987.
2. Al-Sam'ani, The Kitab al-Ansab of Abd al-Karım ibn Muhammad al-Sam'ani, Reproduced in facsimile from the Manuscript in British Museum ADD. 23, 355, Leiden-London 1912.
3. Al-Kāşyārī, Mahmūd, Compendium of the Turkis dialects (Diwan Luyāt at-Turk), C. 1-3. Ed. ve çev. Robert Dankoff, James Kelly, Harvard University Printing Office, Cambridge, Massachusetts 1982-1985. (Doğu Dilleri ve Edebiyatları Kaynakları. 7. Yayınlayan Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Türkçe Kaynaklar. VII).
4. Amanzholov, Altay Sarsenovich. Drevnyaya alfavitnaya pis'mennost' tyurkskogo mira // Prostor. Almaty, 2013. No. 2. S. 169–182.
5. Asker, Ramiz, Mahmut Kaşgari'nin 1.000 İllik Yubileyine 1.000 Bibliografik Gösterici, Ed. Tofiq Hacıyev, Bakü 2008.
6. Asker, Ramiz, Mahmud Kaşgarinin 'Divanü Lügat-it-Türk' Eseri Üzre Biblioqrafik ve Grammatik Gösterici, Ed. Tofiq Hacıyev, Bakü, 2008.
7. Atalay, Besim (çev.), Dîvânu Lügat-it Türk Tercümesi, C. 1-3. Alaeddin Kiral Basimevi, Ankara 1939-1941. (C. 1. 1939. XXXVI+530 s.; C. 2. 1940. 366 s.; C. 3. 1941. 452 s.). (3. bs., TTK Yay., Ankara 1992).
8. Barat, Kahar. Discovery of History: The Burial Site of Kashgarli Mahmud // Central Asia Reader: The Rediscovery of History / Edited by H.B.Paksoy. Armonk, New York. London, 1994. P. 77–81.
9. Bartol'd, Vasiliy, Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya, Chast' 1. Sankt-Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy AN, 1898.

10. Bosworth, Clifford Edmund, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1996.
11. Çorotegin T.K. Karahaniyeler doorundagi türktördün sport oyundarı tuuraluu // Türk elderinin salttuu sporttuk oyundarı – Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları / Tüzgöndör: A. Mokeev, F. Unan, O. Karataev, O. Yorulmaz, J. Alimbaev, J. Buyar. – B.: 2015. – 272 b. - ISBN 978-9967-27-844-8. – Kırgız-Türk «Manas» universiteti. - B. 241-246.
12. Çorotegin, Tınçtıkbek Kadırmambet uulu. Mahmud Kaşğari Barskaninin «Divanu lugati t-türk» emgegi – türk elderinin tarihı boyunca köönörgüs bulak: İlimiy basılış / Redkollegiya: K.S.Moldokasımov (töraga), j.b.; ilimiy redaktorlor professor T.Ömürbekov, dotsent K.S.Moldokasımov. – Bişkek: “Turar” basması, 2017. – 376 b., süröt, karta.
13. Çorotegin, Tınçtıkbek. Mahmud Kaşğari Barskaniyə görə Barskan şəhəri və onun sakinləri (XI əsr) // Mahmud Kaşğarlı. *Beynəlxalq elmi jurnal. Bakı, 2023. Cild 1, No. 1. S. 84–97.* [ISSN 3005-3137 (Print); E ISSN 3005-4982 (Online)]
14. Çoroyev, Tınçtıkbek K., Mahmud İbn Huseyin Al-Kaşğari Cana Anın “Türkiy Tilder Söz Cıynagı”, Frunze: Kırgızstan, 1990.
15. Davidoviç, Elena Abramovna, Davidovich Ye.A. O dvukh karakhanidskikh kaganatakh // *Narody Azii i Afriki. Moskva, 1968. No. 1. S. 67–76.*
16. Fedorov Mihayil, “Oçerk Dinastiynoy İstorii Vostoçnih Karahanidov Kontsa X – Naçala XIII Vv. Po Numizmatičeskim Dannım” // *Kirgiziya pri Karahanidah*, Ed. Elena Davidoviç. Frunze: İlim, 1983, s. 103–140.
17. Golden, Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Mediyeval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
18. Halidov, Anas, *Slovari İshaka al-Farabi i Mahmuda al-Kaşğari: (iz İstorii Leksikografii v Sredney Azii X-XI vv.)*, Ed. P.A. Gryazneviç, İzd. AN., Leningrad 1987.
19. İbnü'l-Esîr, ‘Ali ibn Abi-l-karam, Ta’rihu l-kaamil (al-Kâmil fi-t-ta’rih), C. 1–12, Kahire 1301/1884.
20. Karayev, Omurkul, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X - Naçala XIII Vv.)*, Ed. Midil Djamgerçinov, Vladimir Mokrınin. İlim, Frunze 1983.
21. Kâşğarlı, Mahmud, *Dîvânü Lûgati ‘t-Türk: Tıpkıbasım/Facsimile*. Türkiye Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
22. Kâtib Çelebi, *Keşf-el-zunun*, Yay. Haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2 cilt, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941–1943, C. 1–2.
23. Kelly James M. *A Closer Look at the Diwan al-Adab // Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday... Pt. 2. P. 497–506. (Harvard Ukrainian Studies: Vol. 3/4. 1979–1980).*
24. Keşkeriy, Mehmet, *Türkiy Tillar Divani (Divanu Lugati t-Türk)*, çev. Abdusalam Abbas, Abdürahim Ötkür, Abdurahim Habibulla, Damulla Abdulhamit Yusufi, Halimi Salih, Naci Nurhacı, Osman Memed Niyaz, Sabir Ruzi, İbrayim Muti’i, Emin Tursun, Mir Sultan Osmanov. Ed. İbrayim Muti’i. C. 1-3, Şincang Helk Neşriyati, Urumçi 1981–1984.
25. Koçnev Boris, Fedorov Mihayil, *Dva klada karakhanidskikh dirkhemov serediny XI v. iz Kirgizii // Numizmatika i epigrafika. Moskva: Nauka, 1974. T. 11. S. 179–195.*

- 26.
27. Kononov, A.N. Makhmud Kashgarskiy i yego trud «Divanu lugati t-turk» // Sovetskaya Tyurkologiya. Baku, 1972. No. 1. S. 3–17.
28. Korkmaz, Zeynep. Kaşgarlı Mahmud Kimdir? // Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay.: 629, Ankara 1995. Millî Kültür, C. 2, S. 10 (Mart 1981). S. 15–19.
29. Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii / Perevody s arabskogo, persidskogo, uygurskogo i tadzhikskogo O.F.Akimushkina, Z.N.Vorozheykinoy, S.G.Klyashtornogo, L.Z.Pisarevskogo, L.A.Pokrovskoy, V.A.Romodina, M.A.Salakhedinovoy, K.B.Starkovoy; otv. red. V.A.Romodina. Vypusk 1. Moskva: Nauka, 1973. 280 s.
30. Mirzazade, Çimnaz Hadı. Paremi i Paremiologičeskie Teksti v ‘Divanu Lyugatit-Turk’ Mahmuda Kaşgari // Filologičeskie Nauki. Voprosı Teorii i Praktiki. S. 6, Gramota, (Tambov, 2015).
31. Musabayev, Gaynetdin. Nekotoryye svedeniya o zhizni Makhmuda Kashgari // Issledovaniya o tyurkologii. Alma-Ata: Nauka, 1969. S. 48–62.
32. Pritsak, Omeljan. Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel) // Der Islam. 1953. Bd. 31. Heft 1. S. 17–68.
33. Pritsak, Omeljan. Mahmud Kâşgarî Kimdir? (Çeviren Hasan Eren) // Türkiyat Mecmuası. 1953. Cilt 10. S. 243–246.
34. Pritsak, Omeljan. Studies in Medieval Eurasian History. London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. ISBN 0-86078-078-3. (Bk. No. XVIII).
35. Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Üniversite Basması, Ankara 1985.
36. Togan, A.Z. Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, C. 1, 3. bs., İstanbul 1981.
37. Tryjarski, Edward, Kultura ludów tureckich w świetle przekazu Mahmuda z Kaszgaru (XI w.). Polska Akademia nauk, Warszawa 1993.
38. Umurzakov, Sadıbakas, S Çetireh Storon Gorizonta: Oçerki Po İstorii Geografiçeskih İssledovaniy Kirgizii, Frunze: Mektep, 1983.
39. Ülkütaşır, Mehmet Şakir, Kâşgarlı Mahmut. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962.

Rəyçi:

Hacettepe Üniversitesi Türk dili və Edebiyatı bölümü
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın